

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity
Faculty of Kastamonu University
e-ISSN 2717-901X
Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 1, Eylül/September, 2020

Bir Tasnif İki Kimlik: Ömer en-Neseî'nin Mütakallim-Sûîî Kimliği
One Classification Two Identities: 'Umar al-Nasafî's Mutakallim-Sûîî Identity

Yunus ÖZTÜRK

**Dr. Arş. Gör., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelâm
Anabilim Dalı, Çorum/Türkiye**
Ph.D, Research Assistant Hitit University, Divinity Faculty, Department of Basic Islamic Sciences,
Department of Kalâm, Çorum/Turkey

ozturkyunus52@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-2756-7352

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article
Geliş Tarihi: 29 Temmuz 2020 / **Date Received:** 29 July 2020
Kabul Tarihi: 31 Ağustos 2020 / **Date Accepted:** 31 August 2020
Yayın Sezonu: Eylül 2020 / **Pub Date Season:** September 2020
Cilt: 4, **Sayı:** 1, **Sayfa:** 55-74 / **Volume:** 4, **Issue:** 1, **Pages:** 55-74

Atıf / Citation: Öztürk, Yunus. "Bir Tasnif İki Kimlik: Ömer en-Neseî'nin Mütakallim-Sûîî Kimliği
[One Classification Two Identities: 'Umar al-Nasafî's Mutakallim-Sûîî Identity]". *Kastamonu
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of Divinity Faculty of Kastamonu University* 4/1
(2020), 55-74.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This
article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/kuifd>
mailto: ilafdergi@kastamonu.edu.tr

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kastamonu/Türkiye
Kastamonu University Faculty of Divinity, Kastamonu/Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All rights reserved.

Öz

Bu çalışma, imanın şubelerini ifade eden rivayetin Ömer en-Neseff tarafından geliştirilen tasnifini konu edinmektedir. Neseff'nin ilgili tasnifinde kelâm ve tasavvuf geleneklerini birleştirdiği görülmektedir. Makalede bazı kavramların içerikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Öncelikle ilgili rivayetin geleneğe nasıl ele alındığına dair tarihsel sürece kısaca dikkat çektik. Bunun ardından Neseff ve ilgili tasnifinin yer aldığı Matlau'n-nucûm ve Mecme'u'l-'ulûm hakkında kısa bilgilere yer verdik. Ardından ilgili tasnife yer verdik. Bunu takiben Neseff'nin mütakallim ve sûfi kimliklerini nasıl birleştirdiğini inceledik. Burada Neseff'nin tercih ettiği kavramların Kelâm ve Tasavvuf geleneği ile kavramsal ve içerik açısından mukayesesini gerçekleştirdik. Son olarak da Neseff'nin kendinden sonraki süreçte etkisini araştırdık. Buradaki küçük tespitlerle Neseff'nin sûfi kimliği ile de etki alanını genişlettiğinin altını çizdik. Sonuç olarak da Neseff'nin ilgili tasnifte ilkesel olarak bir Mâtürîdî mütakallimi olarak hareket ettiğini, tasnifin içeriğini ise sûfi birikim ile inşa ettiğini saptadık.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İman, Tasavvuf, Mâtürîdîlik, Ömer en-Neseff

One Classification Two Identities: 'Umar al-Nasafi's Mutakallim-Sûfi Identity

Abstract

This study is based on the classification of the narrations that mention shu'abu'l-iman, developed by 'Umar al-Nasafi. My main goal in the article is to establish that 'Umar al-Nasafi acted by combining the traditions of Kalâm and Şûfism in his related classification. In the article, I preferred a method that included comparative analysis and content analyses of some concepts. I first drew attention to the historical process in a descriptive way of how shu'abu'l-iman is handled. After that, I provided brief information about 'Umar al-Nasafi and *Matla' Al-Nujum Wa Majma' Al-'Ulum*, including its related classification. Then I made a critical edition of the relevant classification. Following this, I examined how Nasafi combined mutakallim and sûfi identities. Here I carried out conceptual, content and comparative analyses of Nasafi's preferred concepts with Kalâm and sûfi tradition. Finally, I investigated the effect of Nasafi's classification on the process after itself. With the findings here, I underlined that Nasafi also expanded his sphere of influence with his sûfi identity. As a result, I found that Nasafi acted as a Mâtürîdî mutakallim in the classification and that he constructed the content of the classification with sûfi terminology.

Keywords: Kalâm, Faith, Şûfism, Mâtürîdism, 'Umar al-Nasafi

Giriş

Makalenin konusu, Hanefî-Mâtürîdî kelimci, fakih, müfessir 'Akâid metni yazarı Ömer en-Neseff'nin (ö. 537/1142) şu'abu'l-îmân (imanın şubeleri) ifade eden rivayeti tasnifidir. Makalede Ömer en-Neseff'nin ilgili rivayete yönelik geliştirdiği tasnifin özgünlüğü, kelâm ve sûfi geleneklerin ilkesel tutumlarını bu tasnifine yansıttığı ele alınmaktadır. Bu itibarla makale, Ömer en-Neseff'nin "bir tasnifte iki kimlik olarak kelâmci ve sûfi kimliklerini" nasıl cem ettiğini incelemektedir. Bu sebeple öncelikle rivayetin gelenekteki yerine kısaca temas edilmiş, bu rivayetin iman tanımı ile aralarındaki ilişki açısından taşıdığı değere yer verilmiştir. Daha sonra Neseff ve ilgili tasnifi içkin kıldığı ansiklopedik eser olan *Matla'u'n-nucûm ve mecmeu'l-'ulûm* hakkında tanıtıcı mahiyette kısa bilgiler verilmiştir.

Neseff'nin tasnifinin aslına yer verdik. Bunun ardından ilgili rivayete Neseff'nin yaklaşımlarının "bir tasnif ve iki kimlik" açısından taşıdığı değerleri tespit adına ilgili tasnifteki kavramların içeriklerini analiz ettik. Bu içerik analizleri, kelâm ve sûfi gelenekteki önemli isimlerin meseleye yaklaşımları ile karşılaştırarak makaledeki analizleri genişlettik. Bunun ardından Neseff'nin ilgili tasnifine yer veren eser ve müelliflere değinip Neseff'nin tasnifindeki iki kimlik olarak kelâm ve sûfi boyutlarla ilgili çıkarımlarımızı Neseff'nin etki alanına da teşmil ettik. Böylece makalede Mâtürîdî bir mütakellim olarak öne çıkan Neseff'nin "bir tasnifinde iki kimliği cem ettiği" sonucunu işleyerek Neseff'nin daha önce yeterince gündeme gelmeyen "mutasavvıf" yönüne dikkat çektik.

1. Şu'abu'l-Îmân Rivayeti

Sahabî ravisi Ebû Hüreyre (ö. 58/678) olan şu'abu'l-îmân olarak meşhur olan hadis, Kütüb-ü Sitte'de, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musanneff*'inde ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Şu'abu'l-îmân* adlı eserinde yer aldığı gibi¹ birçok kelâm eserinde de yer almıştır. Rivayet, gerek hadis kitaplarında gerekse kelâm metinlerinde lafızlarda bazı farklılıklar barındırarak nakledilmektedir.²

¹ Musa Çetin, "İmanın Şubeleri Rivâyetinin Sened ve Metin Açısından Analizi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2015), 39.

² Ebû'l-Hasan Sadreddin Ali b. Ali b. Muhammed Hanefî Dîmaşki İbn Ebü'l-İz, *Şerhu'l-Akâidetü't-Tahaviyye*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1413), 323; Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Andullah b. Ahmed İbn Kudâme, *Lüm'atü'l-İtikâd* (Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2000), 26; Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzali, *Kavaidü'l-akaid fi't-tevhid* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 285/265, 275; Takiyüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdusselam Muhammed İbn Teymiyye, *el-Îmân*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (Ürdün: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1996), 10, 13, 15; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseff, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/410-411; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhâkî, *el-Câmi' li-Şuabi'l-İman*, thk. Abdulali Abdülhamid Hâmîd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/190.

Rivayetin lafzında görülen en önemli farklılık “altmış ya da yetmiş küsur” şeklinde imanın kaç şubeden oluştuğunu belirten sayıda karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışındaki farklılıklarda mefhuma ciddi manada etki etmeyecek küçük değişiklikler de dikkat çekmektedir. Örneğin rivayetin farklı varyantlarında، جزء، بابا، خصلة، أشبعها، أكبرها، أولها ve أصغرها vb. gibi birbirlerinin yerine kullanılabilen lafız farklılıkları da bulunmaktadır.³ Bu kavramlar arasında özellikle cüz, bâb ve şube lafızları, belirli bir bütünü oluşturan parçalara işaret etmesine karşın “hasleten” lafzı daha genel bir içeriğe gönderme yapmaktadır.

Lafzen bu küçük farklılıklar bulunsa da rivayetin genel manasını şöyle verebiliriz: *“İman şube/cüz/bâb/haslet bakımından yetmiş ya da altmış küsur kısımdır. İmanın en faziletlisi/ en büyüğü/ en yücesi/en yükseği/ilki ‘Lâ ilâhe illallah’ demektir/şehâdetir. En küçüğü/en aşağı seviyesi ise yoldan eziyet veren şeyi kaldırmaktır. Hayâ da imandandır.”*⁴

Kelam geleneğinde iman konusu; tanımı, mahiyeti, artması ve azalması vb. konular üzerinden tartışılmaktadır.⁵ Bu tartışmalarda imanın artması ve azalması konusunda özellikle imanın kısımlarının/bablarının olduğunu belirten ilgili rivayete atıf yapılmaktadır. Mâtürîdî ulema, imanın artma ve azalma kabul etmeyeceği şeklinde Ebû Hanîfe'den gelen doktrinde ısrar etmektedir. İlgili rivayetin âhad haber kategorisinde olduğu gerekçesiyle kelimada delil olarak kullanılmayacağı belirtildiği gibi⁶ bazen de rivayetin tevil edilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir.⁷ Hadis bilginleri ise rivayetin sıhhati konusunda şüphe duymayarak imanın şubelerinin olduğunu kabul etmektedirler. İlgili rivayetin imanın sadece tasdik olmayıp aynı zamanda dil ile ikrar ve uzuvlarla amel olduğu şeklindeki iman tanımlamalarına önemli derecede etki ettiği bilinmektedir.

Ehl-i hadis çizgisindeki Ebû Abdullah el-Halîmî'nin (ö. 403/1012) *el-Minhâc* isimli eserinin yapısı ve tasnifi, imanın şubelerinden bahseden rivayet esas alınarak belirlenmiştir. Buna göre Halîmî'nin, eserinde imanın şubelerine göre bir tasnif modeli

³ Buradaki rivayet lafızlarında görülen farklılıkları Musa Çetin'in Kütüb-ü Sitte, İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Beyhâkî ve Ebû Nuaym üzerinden hazırlanmış olduğu tabloya göre belirlemiş bulunmaktayız. Başka eserlerde görülebilecek lafız farklılıklarına müracaat etmedik. İlgili tablo ve değerlendirmeler için bk. Çetin, “İmanın Şubeleri Rivâyeti”, 56, 58.

⁴ Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsne'di's-sahîh*, thk. Muhammed Zühreir b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavgi'n-Necât, 1422), İmân, 2; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kavîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabî, ts.), İmân, 9; Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk et-Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatu'l-Albâbî, 1975), İman, 38.

⁵ Muzaffer Barlak, “İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 490-492.

⁶ Neseî, *Tabsıra*, 2/411.

⁷ Alâüddîn Muhammed b Abdilhâmîd es-Semerkindî el-Üsmendî, *Lübâbü'l-kelem*, thk. M. Sait Özervarlı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2005), 158; Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed el-Hanefî el-Bâbertî, *Şerhu vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Subhî el-Âydî-Hamza Muhammed el-Bekrî (Ürdün: Dâru'l-Feth, 2015), 75.

geliştirdiği açıkça görülmektedir.⁸ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî de bu modele uygun bir sistem ile eserini düzenlemiştir.⁹ Halîmî ve Beyhakî'nin eserleri incelendiğinde başta ilahiyat olmak üzere ibadetler, muâmelât ve ahlâka dair bahisler de dikkat çekmektedir. Eserde bu bahislerin yer almasının sebebi esere ismini veren *şu'abu'l-îmân* rivayetidir. Buna göre Halîmî ve Beyhakî açısından imanın nazarî, amelî ve ahlâkî şubelerinin/kısımlarının bulunduğu kabul edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰

Ömer b. Abdurrahman el-Kazvîni (ö. 699/1300) de Beyhakî'nin metnine yazdığı *Muhtasar*'ında imanın şubelerini "Allah, resuller, melekler, kitaplar, kader, ahiret günü, haşr, cennetin müminlerin cehennem de kafirlerin yeri olduğuna iman" konularıyla başlatmakta ve imanın bâbları için yetmiş yedi bâb zikretmektedir.¹¹

İman kavramının mücerred olarak kullanıldığında İslam'ı ve sâlih amelleri kapsayacak bir içeriğe sahip olduğunu düşünen İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) göre, rivayetteki iman kavramı İslam ve sâlih amelleri ifade etmektedir. İbn Teymiyye, Halîmî'den itibaren "Allah, melekler, kitaplar, peygamberler ve ahiret gününe iman" şeklindeki sınıflandırmayı imanın mukayyed kullanımı içerisinde değerlendirir.¹²

Ehl-i hadis imanın şubeleri hakkındaki rivayeti özellikle iman esasları ile başlayıp ilâhiyat, sıfatlar, isimler vb. ilkeleri tasdik, ikrar, amel ve ahlâk açısından tasnif etmeye çalışmıştır. Bu tasnifin arkasındaki temel ilke olarak ise iman tanımının yer aldığını ifade edebiliriz. Zira Ehl-i hadis imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlar ile amel olarak tanımlamaktadır. Buna karşın Ebû Hanîfe ve onu takip eden Hanefî-Mâtürîdî ulema, imanın hakikatte tasdik olduğu, dil ile ikrarın ise dünya ahkâmı için gerekli olarak tanımda yer aldığı kanaatindedir.¹³ Bu sebeple Ehl-i Hadis'in ilgili rivayeti inanç, ibadet ve ahlâk

⁸ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm Halîmî Cürcânî Halîmî, *el-Minhac fî şuabi'l-îman*, thk. Hilmi Muhammed Fûde (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1979), 1/183.

⁹ Beyhâkî, *el-Câmi' li-Şuabi'l-îman*, 1/87; Veysel Kasar, *Halimi'ye Ait Şuabu'l-İman Adlı Eserinde Kelam* (Harran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 22.

¹⁰ Halîmî, *el-Minhac fî şuabi'l-îman*, 1/183-215; Beyhâkî, *el-Câmi' li-Şuabi'l-îman*, 1/190-204; Ebû Hafı Siraceddin Ömer b. Ali Kazvîni, *Muhtasaru Şuabi'l-İman*, thk. Abdulkâdir el-Arnâvut (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1985), 21, 22, 23-30.

¹¹ Kazvîni, *Muhtasaru Şuabi'l-İman*, 20-143.

¹² Takiyüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdusselâm Muhammed İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ* (Medine: Matbaatü Melik Fahd, 2004), 7/7, 11-14; Sabri Erdem, "İslam'da İman Esaslarına Farklı Bir Yaklaşım", *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2000), 27.

¹³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim (el-Akîde ve 'ilmu'l-keâm içinde)*, nşr. Zâhid Kevserî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 577, 578; Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fî't-tevhîd (el-Akîde ve 'ilmu'l-keâm içinde)*, nşr. Zâhid Kevserî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 635; Nureddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Kifâye fî'l-hidâye*, thk. Muhammed Ârûçî (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2014), 354; Ebû's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Hanefî es-Semerkindî el-Lâmîşî, *Kitâbu't-temhîd li-kavâ'id-i't-tevhîd*, thk. Abdülmeccid Türkî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 156; Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-ukul fî dirâyeti'l-üşûl*, thk. Said Abdüllatif Fude (Beyrut: Darü'z-Zehair, 2015), 4/259; Ahmet Ak, "Ebu'l-Mün en-Neseî'ye Göre İman-Amel İlişkisi", *Dini Araştırmalar* 8/24 (Haziran 2006), 245-252.

açısından tasnif etmelerinin arkasında iman tanımının üç boyutlu olmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴

2. Ömer en-Neseî ve Matla'u'n-Nucûm ve Mecme'u'l-'Ulûm Adlı Eseri

Ebû Hafs Ömer en-Neseî özellikle *Akâid* risalesi ile İslam dünyasında şöhret bulmuş Mâtürîdî mütakellimler arasında yer almaktadır. O, Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) ve Ebu'l-Mu'în en-Neseî (ö. 508/1115) gibi dönemin en önemli Hanefî ve Mâtürîdî bilginlerine öğrencilik yapmıştır. Kelam, fıkıh, tefsir vb. alanlarda birçok eseri bulunan Neseî, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. İslâm kültür tarihinin en meşhur eserlerinden olan '*Akâid* metninin de yazarıdır.¹⁵

Makalemize konu olan Ömer en-Neseî'nin eseri, *Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm*'dur. Eserin bilinen tek nüshası Özbekistan-Taşkent İlimler Akademisine bağlı Bîrûnî Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶ *Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm*¹⁷ 2015 yılında Taşkent İslam Üniversitesi'nin yayınları tarafından basılmıştır. Seyyid Ekber Muhammed Eminof'un yayına hazırladığı eser, 1a-356a arasında yer almaktadır ve toplam 721 sayfadır. Seyyid Ekber esere kapsamlı sayılacak derecede içindekiler kısmı ile şahıs isimleri fihristi eklemiştir. Bunlar dışında eserde geçen bölge, mezhep, fırka ve kitap isimlerinden de oluşan fihristler yer almaktadır. Eminof eserde yer alan konu başlıklarını 23 ana başlık altında toplamıştır. Mukaddime ve içindekiler kısmı ile başlayan eserin ilk konu başlığı, 2b-3b arasında *اصول الدين على اعتقاد المهتدين* başlığı altında usûlu'd-dîn ile ilgili olup

¹⁴ Buhârî ve 'Aynî özelinde konuyu kapsamlı şekilde ele alan, imanın artma ve azalmasına dair kanaatleri kronolojik olarak inceleyen bir çalışma için bk. Fatih Mehmet Yılmaz, "Buhârî'nin Kitâbü'l-İmân'ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı -Bedrûddîn el-Aynî Örneği-", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2018), 423-430.

¹⁵ Ayşe Hümeýra Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/571-573.

¹⁶ Kütüphane hakkında detaylı bilgi için bk. Emek Üşenmez, "Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2009), 682-689.

¹⁷ Esere yer veren bazı çalışmalar için bk. en-Nedvetül-alemiyye li's-şebâbi'l-İslâmî, *el-Mevsûatü'l-müeyyere fi'l-edyan ve'l-mezahib ve'l-ahzâbi'l-muasıra* (Y.y.: Dârü'n-Nedve, 1420), 1/98; Ebû Tayyib Muhammed Sadık Han b. Hasan b. Ali İbn Lütfullah el-Hüseýnî el-Buhârî, *Fethu'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 1/29; Ömer b. Rıza b. Muhammed Râgıb b. Abdulgani ed-Dimeşki Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin* (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, B.y.), 7/306; Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi el-Kostantini Hacı Halife, *Keşfu'z-zunûn* (Bađdat: Mektebetü'l-Mesna, 1941), 2/1602; Muhammed Abdulhay b. Abdulkebir ibn Muhammed el-Hüseýnî el-İdrîsî el-Ma'rûf bi Abdi'l-Hayy el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye* (Beyrut: Dârü'l-Erkâm, B.y.), 2/229; İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mir Selim el-Bâbânî el-Bađdâdî, *Hediyetü'l-'ârifin esmâu'l-müellifin ve asâru'l-musannifin* (İstanbul: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 1/783; Saidakbar A. Muhammadaminov, "Matla' Al-Nujum Wa Majma' Al-'Ulum By Abu Hafs 'Umar Al-Nasafi As A Sample Of Guidance Manual At The Time Of Qarakhanids", *Manuscripta Orientalia International Journal For Oriental Manuscript Research* 21/2 (2015), 21-30; S. Muhammadaminov, "Matla' al-Nujum wa Majma' aL-'Ulum by Abu Hafs 'Umar al-Nasafi as a Sample of Guidance Manual at the Time of Qarakhanids", *Manuscripta Orientalia*, ts.

bilinen şekliyle Neseffî'nin 'Akâid metnini ihtiva etmektedir. Son konunun ise 352a-355a arasında كتاب الفال الفائق عن جعفر بن محمد الصادق şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

İsminden de anlaşıldığı üzere farklı ilim dallarına dair bilgiler barındıran eser, ilimler ansiklopedisi özelliği taşımaktadır. Hakkında açıklamalar yapılan ilimler arasında Kelâm (Neseffî'nin 'Akaid metni), Usûl, fûru', hadis, tefsir, kıraat gibi İslami ilimler; dil ve edebiyat ilimleri; astronomi, matematik, tıp vb. riyâzî ve tabî'î ilimler; tarih, neseb, hulefa-i râşidin ve sonrası süreçleri aktaran toplam 57 bölümden oluşmaktadır.¹⁸

Eserin tek nüsha olması ve tıpkıbasımının yakın bir dönemde yapılması literatürde bilinmeye başlanmasına katkı sağlamıştır. Bu sayılan sebepler dolayısıyla ülkemizde Neseffî'nin ilgili eserine yönelik bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Bu açıdan bizim çalışmamız, ilgili esere dikkat çekmek ve literatüre yeni bir çalışma alanı kazandırması anlamında önemi haizdir. Buna ilaveten, kelâm geleneğindeki diğer yorum modelleri ile mukayese edildiğinde Neseffî'nin "ilgili rivayet" hakkındaki yaklaşımının, özgün olduğu ifade edilmelidir. Bunun dışında kendisinden sonraki süreçte, müellifin ilgili tasnifinin etki alanı da araştırmamıza konu olmuştur. Bu itibarla çalışmamız, Neseffî özelinde daha önce bilinmeyen, Neseffî'nin kelâm geleneğindeki özgün yerine işaret olabilecek bir noktayı aydınlayabilecek niteliktedir. Yine kendisinden sonraki etki alanını Akâid risalesi dışında bir alana da şamil kılınabileceğine işaret etmektedir.

3. Neseffî'nin Tasnifi

Öncelikle Neseffî'nin metninin aslını verip ardından analiz ve etki alanını araştırmak daha doğru bir usûl olacaktır. Bu sebeple burada öncelikle Neseffî'nin şu'abu'l-îmân rivayetine getirdiği tasnifin aslına yer vermekteyiz.

تعداد الخصال التي جعلها النبي عليه السلام من شعب الإيمان والإسلام

روى أبو هريرة رضي الله عنه عن النبي عليه السلام أنه قال؛ الإيمان بضع وسبعون بابا أعلاها شهادة أن لا إله إلا الله وأدناها إمطاة الأذى عن الطريق والحياء شعبة من الإيمان.

قال رضي الله أقصى ما يتناول لفظ الحديث تسعة وسبعون ولم يرد تعديدها بأعيانها في حديث واحد. والعلماء عدوا ذلك على وجوه. وأنا أعددها على ترتيب أختاره وعلى الإجتهد مداره.

فأقول: بدأ فيه بالتهليل والذي يليه التكبير والتسبيح والتحميد والتمجيد والتجريد والتفريد والتوبة والإنابة والنظافة والطهارة والصلاة والزكاة والصيام والقيام والإعتكاف والحج والعمرة والقربان والصدقة والغزو والعتق وقراءة القرآن وملازمة الإحسان ومجانبة العصيان وترك الطغيان وهجر العدوان وتقوى الجنان وحفظ اللسان والثناء والدعاء والخوف والرجاء والحب والحياء والصدق والصفاء والنصيحة والوفاء والندم والبكاء والإخلاص والذكاء والحلم والسخاء والشكر في العطيّة والصبر في البليّة والرضى بالقضيّة والاستعداد للمنية وإتباع السنّة وموافقة الصحابة وتعظيم أهل الشّيبة والعطف على صغار البريّة¹⁹ والإقتداء بعلماء الأئمة والشفقة على العامة وإحترام الخاصّة وتعظيم أهل السنّة²⁰ وأداء الامانة وإظهار الصيانة والإطعام والانعام وبر الأيتام وصلة الأرحام وإفشاء السلام وصدق الإستسلام وتحقيق الإستعصام والزهد في الدنيا والرغبة في العقي والموافقة للمولى ومخالفة الهوى والحذر من لظى وطلب جنة

¹⁸ Aslantürk, "Neseffî, Necmeddin", 32/572.

¹⁹ Metin içindeki açıklamaya bakınız.

²⁰ Matla'û'n-nucûm'da bulunmamaktadır.

المأوى وبث الكرم وحفظ الحرم والإحسان إلى الخدم وطلب التوفيق وحفظ التحقيق ومراعاة الجار والرفيق وحسن الملكة في الرقيق وأدائها إمطة الأذى عن الطريق.

أصل نقل عن المشايخ؛ أقوله بر فار باتصديق دل من خدای را عز وجل بمستی ایمان است؛ وأقوله بر فار.

Ömer en-Neseffî'nin bu tasnifi, *Matla'û'n-nucûm*'da 3b-4a varakları arasındadır. Neseffî bu tasnifine ayrıca *et-Teysîr fi't-tefsîr* isimli kapsamlı tefsirinde de yer vermektedir.²¹ Neseffî'nin *'Akâid* metninin müstakil olarak varlığı ve şu'abu'l-îmân rivayetine hem *Matla'û'n-nucûm*'da hem de tefsirinde yer vermiş olması, *Matla'û'n-nucûm* isimli ansiklopedik eserin, Ömer en-Neseffî'nin daha önceki teliflerinden iktibasla oluşturulduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu konuda kesin bir şey söylemek şu an için erken olsa da böyle bir ihtiyat kaydının yeri gelmişken ifade edilmesi gerekebilir.

Neseffî'nin ilgili tasnifi ile ilgili en önemli farklılık sadece *Matla'û'n-nucûm*'daki hasletlerin sayısının 78 şeklinde görülmesidir. Buna ilaveten tefsirdeki sıralama ile *Matla'û'n-nucûm*'daki sıralamanın da birbirine uygun olmadığı bir yer bulunmaktadır. Bir hasletin tefsirde bulunduğu halde *Matla'û'n-nucûm*'da istinsah ile ilgili sehven yapılmış bir eksiklik dolayısıyla zikredilmediği dikkat çekmektedir. Buna göre belirtmek gerekirse *وتعظيم* ibaresinden sonra zikredilmektedir. Ancak tefsirde ise bizim yukarıda yer verdiğimiz şekildedir. Tefsirde yer verilen ancak *Matla'û'n-nucûm*'da bulunmayan haslet ise *تعظيم أهل السنة* hasletidir. Öyle anlaşılıyor ki "تعظيم أهل" ibaresi, sünnet ve şeybe (yaşlılar) için de ortak bir kullanımı ifade etmektedir. Buna göre müstensih tefsirdeki *تعظيم أهل الشیبة* hasletini *Matla'û'n-nucûm*'da *تعظيم أهل السنة* hasletinin yerine kaydetmiştir. *Matla'û'n-nucûm*'da ise *تعظيم أهل السنة* şeklinde bir haslete hiç yer vermemiştir.²²

4. Tasnifin Kelâmî ve Sûfî Geleneklerle Kavramsal, İçerik ve Mukayeseli Analizi

Bu tasnif, *Matla'û'n-nucûm*'da müstakil olarak zikredilirken konuyla ilintili tek bir bağlam söz konusudur. O da tasnifin altında yer verilen Farsça cümledir. Bunun dışında ise detaylı bir arka plan okuması yapmamıza imkân tanıyan bir veri yoktur. Bu sebeple ilgili tasnifin düşünsel arka plan okumasını ve içerik analizini öncelikle salt metne bağlı kalarak inşa etmek durumundayız. Ancak tasnifin içeriği ve iman konusuyla ilişkisini düşündüğümüzde ilgili tasnifin imanda artma ve azalma konusuyla olan bağlantısı dikkate alınmaya değerdir. Zira müellifin ilgili tasnife yer verdiği tefsirdeki bağlam ve yukarıdaki

²¹ Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî Neseffî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Maher Edîp Habbûş (İstanbul #Beyrût: Darü'l-Lübâb, 2019), 1/232-233.

²² Necmeddîn Ebû Hafs Ömer en-Neseffî, "Ta'dâdü'l-hisâl elletî ce'alehâ'n-Nebi aleyhi's-selâm min şu'abi'l-îman ve'l-îmân ve'l-İslâm", *Matla'û'n-nucûm ve mecme'u'l-ülûm*, nşr. Seyyid Ekber Muhammed Eminof (Taşkent: Daru Camiati Taşkent el-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tibâ'a, 2015), 4/a; Neseffî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2019, 1/232-233.

Farsça cümle bize bu bağlantıyı kurma imkânı vermektedir. Çünkü Neseffî, yetmiş dokuz haslet zikrettikten sonra Farsça cümlede açık bir şekilde imanın kalp ile tasdik olduğuna özellikle vurgu yapmaktadır. Bu sebeple metnin kavramlarına yönelik bir içerik analizi gerçekleştirip ardından Neseffî'nin iman yaklaşımı ile bunu birleştirecek bir usûl takip edebiliriz. Buna göre öncelikle söylenmesi gereken dört temel husus vardır.

Bundan önce Neseffî'nin rivayetlerdeki farklılığa rağmen “yetmiş küsur bâb” varyantını esas kabul ettiğini belirtelim. Müellif, herhangi bir hadiste ise bu bâbların neler olduğunun da zikredilmediğinin altını çizmektedir. Bu sebeple kendisi “yetmiş küsur” ifadesinin en geniş uzanımının “yetmiş dokuz” olması dolayısıyla ilgili rivayetin alanının yetmiş dokuza kadar uzanacağını belirtmektedir. Müellif, kendisinden önceki ulemanın bu rivayetle ilgili farklı tasnifler geliştirdiklerine dikkat çekmekle yetinmekte ve tasniflerin detayına girmeksizin kendi tercihi olan özgün modeli sıralamaktadır.

Neseffî'nin ilgili tasnife yaklaşımı hakkındaki bu genel bilgilerden sonra dikkat çekmek istediğimiz “dört temel hususa” yakından bakabiliriz. Bunların üçü Neseffî'nin tasnifindeki kavramlarla ilgili iken dördüncüsü geride kısaca değindiğimiz hadis bilginlerinde olup da Neseffî'de olmayan bir noktadır. Şimdi sırasıyla bunları ele alabiliriz. Bunlardan ikisi ilgili rivayetin başlığında karşımıza çıkmaktadır. İlk kavram “hasletler, özellikler, sıfatlar vb.” şeklinde düşünebileceğimiz “الخصال” kavramıdır. Bu kavram oldukça önem arz etmektedir. Başlıkta böyle bir kavramın tercihi dahi arkasında yatan bir bilinci yansıtmaktadır. Çünkü Neseffî'nin rivayetin “bâb” şeklindeki varyantına yer vermesine rağmen, ilgili başlığı “haslet” ile başlatması bilinçli bir tercihi yansıtmaktadır. Rivayet formlarında şu'be, bâb, cüz' ve haslet farklılıkları içinde “bâb” şeklindeki rivayete yer verip başlıkta ise haslet terimini tercih etmesi başka türlü açıklanabilir değildir. Zira bâb, cüz' ve şu'be terimleri, belirli bir bütünün birer parçası anlamını ihtiva ederken Neseffî'nin tercih ettiği “haslet” kavramı, özellikle bir bütünü oluşturan parçaları değil, bir bütünün sahip olduğu nitelikler yani sıfatlar anlamını taşımaktadır.

Neseffî'nin, iman tasdik ve ikrar şeklinde tanımlayıp²³ ilgili rivayette de yetmiş dokuz bâb/haslet zikrettiğine göre kendi ilkesi ile çelişmeyen bir yaklaşıma sahip olması gerekir. Bu durum iman artma ve azalma kabul etmemesinin mahiyeti ile doğrudan ilintilidir. Bunun en sade açıklaması, Ömer en-Neseffî'nin de hocası olan Pezdevî'de karşımıza çıkmaktadır. Pezdevî iman artma ve azalma konusundaki klasik ihtilafın “zât” açısından olduğunu ifade etmektedir.²⁴ Nitekim İmâm Mâtürîdî de mutmainlik durumunun

²³ Necmeddîn Ebû Hafs Ömer en-Neseffî, “Usûlü'd-dîn 'alâ 'itikâdî'l-mühtedîn”, *Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm*, nşr. Seyyid Ekber Muhammed Eminof (Taşkent: Daru Camiati Taşkent el-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tibâ'a, 2015), 3a.

²⁴ Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *'Usûlü'd-din*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2003), 156.

ve yakînin artması anlamında tasdikte bir artışı kabul ediyor görünmektedir.²⁵ Ömer en-Neseî'nin diğer hocası olan Ebu'l-Mu'în en-Neseî de imanın kendisinde değil yakînde bir artışı olumlamaktadır.²⁶ Dolayısıyla Hanefî ve Mâtürîdî ulemanın imanın artma ve azalma kabul etmeme şeklindeki ilkelerinin “zât” açısından olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Pezdevî, “sıfatlar” açısından ise artma ve azalmanın mümkün olduğunu kabul etmektedir. Buna ilaveten de sıfatlar konusunda artma ve azalmanın imkânıyla ilgili herhangi bir ihtilaf da kaydetmemektedir.²⁷ Ebu'l-Mu'în en-Neseî de Pezdevî'deki “sıfat” teorisine benzer bir yaklaşım ile Enfal Sûresi 2. ayetteki “...Allah'ın ayetleri okunduğunda imanlarını artıran...” ifadesinde “imandaki artışı”, müminlerin “sıfatı” şeklinde yorumlamaktadır.²⁸

Hocaları Pezdevî ve Ebu'l-Mu'în en-Neseî'nin imanda artış hakkındaki “sıfat” vurgularını konuya dâhil ettiğimizde, Ömer en-Neseî'nin buradaki “haslet” kavramının arkasında hocalarından tevarüs ettiği bir modeli şü'abu'l-îmân tasnifinde içkin kıldığı ortaya çıkar. Nitekim müellifin her iki hocasının yaklaşımında sıfat açısından bir artış mümkündür ve Neseî de imanda artışın mümkün olduğu “sıfat” teorisini, gelenekte imanın artma ve azalma konusundaki tartışmalarda kullanılan bir rivayete uyarlanmış görünmektedir. Bu sayede Neseî, hem rivayeti reddetmek gibi bir durumla karşı karşıya kalmamış hem de Mâtürîdî teorisinin güçlü bir teorisyeni olarak ilgili rivayeti, takip ettiği geleneğin temel ilkelerine muvafık şekilde şerh etmiştir.

Bu tasnifin kodlarını veren ikinci husus, Ömer en-Neseî'nin başlığındaki “iman ve İslâm” kavramlarıdır. Başlıkta iman ve İslâm kavramları ile “hasletler” şeklindeki nitelmesini dikkate aldığımızda, Neseî'nin yetmiş dokuz hasleti “mümin ve Müslümanların sahip olması gereken yetmiş dokuz özellik, vasıf ve haslet” anlamında kurguladığı ortaya çıkar. Bu durumda ise Neseî'nin imanın artma ve azalma kabul etmediğine yönelik ‘Akâid’deki kanaatinin zât açısından olduğu; ilgili rivayeti de mümin ve Müslümanın taşıması gereken hasletler anlamında sıfat açısından tertip ettiği anlaşılır.

Neseî'nin tasnifinin diğer bir özgün yönü ise Ehl-i Hadis'in iman, amel ve ahlâk açısından yaptığı tasniften farklı bir açılımla konuya yaklaşmasıdır. Bu özgünlük ise ilk haslet olarak zikrettiği kavramlarla başlayıp diğer kavram örgülerinin gelenekteki yerini mukayese ettiğimizde karşımıza çıkmaktadır. Başlıktaki tercihler ile ‘Akâid’deki yaklaşımlarının mukayesesi, Neseî'nin kelâmî kimliğinin ilgili tertipte ilkesel anlamda belirleyici olduğunu açıkça göstermektedir. Bu sebeple olsa gerek, yetmiş dokuz haslet zikrettikten sonra da imanın kalp ile tasdik olduğunu Farsça cümleyle vurgulamaktadır.

²⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Boynukalın (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 4/112.

²⁶ Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Bahru'l-keîâm: Mâtürîdî Kelâmı*, thk. Yusuf Arıkaner, çev. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 117.

²⁷ Pezdevî, *'Usûlü'd-din*, 156.

²⁸ Neseî, *Bahru'l-keîâm: Mâtürîdî Kelâmı*, 117.

Buna karşın yetmiş dokuz haslet olarak zikrettiği kavramalara baktığımızda tasavvufî anlayışın baskın bir ağırlığının olduğu anlaşılmaktadır.

Özellikle ilk haslet olarak zikrettiği tehlîl kavramı, zikir şeklindeki terminolojik anlamından hareket edildiğini göstermektedir. Bilindiği üzere “Lâ ilâhe illâllah” ifadesinin zikir olarak okunması, tehlîl olarak ifade edilmektedir.²⁹ Buna ilaveten diğer hasletler arasındaki tesbîh, zühd, havf ve recâ, hamd/tahmîd vb. kavramlar da sûfî terminolojinin etkisi altındaki kimlik belirleyici kavramlardır. Ömer en-Neseffî'nin bu hasletleri sıralarken sûfî terminoloji içerisinde hareket ettiğini gösteren üç önemli veri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Hanefî-Mâtürîdî âlimler arasında Ömer en-Neseffî'nin tasavvuf ile olan iştiğalinin diğer âlimlerden daha ön planda olmasıdır. Bunun bir neticesi olarak da sûfî oluşumları tasnif ettiği müstakil bir risâle kaleme aldığı da bilinmektedir.³⁰ Diğer bir husus ise Neseffî'nin tefsirinde Sünnî sûfî kültür açısından otorite haline gelen Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/896), Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî (ö. 412/1021) ve öğrencisi Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi sûfilerden ciddi oranda nakillerde bulunmasıdır.³¹

Diğer bir husus, Neseffî'nin *Matla'u'n-nucûm*'da şu'abu'l-imân rivayetine yer verdiği satırlardan sonra ikinci risalesinin Sülemî'den, onu takip eden risalenin de Kuşeyrî'den mülhem olmasıdır. Buna ilaveten Neseffî'nin yukarıdaki tasnifte yer verdiği kavramlarla *Matla'u'n-nucûm*'daki Sülemî ve Kuşeyrî'den verdiği nakilleri karşılaştırdığımızda, Neseffî'nin tasnifindeki çoğu kavramın Sülemî ve Kuşeyrî'den verilen nakiller arasında geçtiği görülmektedir.³² Daha da dikkat çeken husus, Kuşeyrî'nin *Risâlesi* ile yapılacak kısa

²⁹ Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/409.

³⁰ Ömer Neseffî, “Kitabü'n-fî Mezâhibi'l-Mutasavvıfa”, çev. Süleyman Uludağ, *Diyanet Dergisi* 18/3 (1979), 167-173; Ömer Neseffî, “Kitâb fî mezâhibi'l-mutasavvıfa”, çev. Süleyman Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 279-284.

³¹ Neseffî, *et-Teysir fi't-tefsir*, 2019, 1/231, 232, 239, 284; Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî Neseffî, *et-Teysir fi't-tefsir*, thk. Maher Edîp Habbûş-Fâdî el-Mağribî (İstanbul#Beyrut: Darü'l-Lübâb, 2019), 2/109, 116, 125, 138, 140, 146, 159, 175, 178, 193, 200, 214, 226, 268, 281, vd.; Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî Neseffî, *et-Teysir fi't-tefsir*, thk. Maher Edîp Habbûş-Fâdî el-Mağribî (İstanbul#Beyrut: Darü'l-Lübâb, 2019), 3/285, 287, 290, 310, 375, 378, 385, 388, 390, 395, 405, 407, 413, 414, 417, 420, 424, vd.; Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî Neseffî, *et-Teysir fi't-tefsir*, thk. Maher Edîp Habbûş (İstanbul#Beyrut: Darü'l-Lübâb, 2019), 4/110, 124, 125, 131, 135, 147, 152, 156, 159, 171, 174, 182, 185, 196, 206, 209, 219, 253, 259, 262, vd.; Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî Neseffî, *et-Teysir fi't-tefsir*, thk. Fâdî el-Mağribî (İstanbul#Beyrut: Darü'l-Lübâb, 2019), 5/96, 109, 115, 122, 125-126, 130, 136, 157, 165, 167, 171, 180, 181, 185, 186, 201, 203, 207, 214, 216, 219, 221, 224, 228, 237-238, 241, 273, vd.

³² Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî, “Mensûru'l-hitâb fî meşhûri'l-ebvâb”, *Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm*, nşr. Seyyid Ekber Muhammed Eminof (Taşkent: Daru Camiati Taşkent el-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tibâ'a, 2015), 6b-9b; Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî, “Tertîbü'l-menâzili'l-muhakkikîn min ehli'l-ma'rifeti fî ta'rifin külli sınıfın minhüm bimâ tahtassu mine's-sifati”, *Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm*, nşr. Seyyid Ekber

bir mukayese neticesinde Ömer en-Neseffî'nin zikrettiği hasletlerden neredeyse otuzdan fazlasının Abdülkerîm Kuşeyrî'nin *Risâle*'sinde yoğun olarak kullanılmış olmasıdır.³³ Kuşeyrî'nin birer hal ve makam olarak zikrettiği temel kavramları, Ömer en-Neseffî'nin imanın şubeleri ile ilgili rivayete uyarlamış olması ilgili tasnif açısından özgün bir noktadır. Bu durum, Kuşeyrî vb. mutasavvıfların sûflerin hal ve makamları için zikrettiği özellikleri, Ömer en-Neseffî'nin imanın şubelerini ifade eden rivayet için kullandığını göstermektedir.

Neseffî'nin yetmiş dokuz hasletinin Sünnî sûfler olarak Sülemî ve Kuşeyrî gibi etkili isimlerin zikrettiği kavramlarla büyük oranda örtüşüyor olması, Neseffî'deki sûfî etki ve kültür açısından dikkate değer bir anlam taşımaktadır. Gelenekte sûfî kimliği ile çok fazla öne çıkmayan Ömer en-Neseffî'nin döneminin önemli bir sûfî âlimi olduğu ifade edilebilir. Buna ilaveten Ömer en-Neseffî'nin yetmiş dokuz hasleti sûfî terminoloji ile kurgulaması da ayrıca değerlendirilmeye değerdir. Ömer en-Neseffî, Ehl-i hadis'in "inanç, amel ve ahlâk" şeklinde üç boyutlu tasnifleri ve imanı bâblara ayırma yerine, imanın hakikatte tasdik olduğu yaklaşımını sürdürerek, şu'abu'l-îmân rivayetinin içeriğini sûfî terminolojiden yararlanarak yetmiş dokuz hasletle yeniden kurgulamıştır.

Burada yer vermemiz gereken bir husus yukarıda değindiğimiz üzere hadis âlimleri ile Neseffî'nin modeli arasında dikkat çeken bir noktadır. Buna ise yukarıda hadis âlimlerinde bulunan ama Neseffî'de bulunmayan bir nitelik şeklinde işaret etmiştik. Neseffî'nin tasnifi, Ehl-i hadis âlimlerinin ilk sıralarda zikrettiği iman esaslarını içermemesi açısından da özgün bir içeriğe sahiptir. Zira Halîmî, Beyhâkî, Kazvînî ve İbn Teymiyye gibi ulema, bu rivayetin içeriğini oluştururken öncelikle Allah'a, meleklerle, kitaplara, resullere, ahiret gününe vb. iman etmeye yer vermektedir. Ehl-i hadis'in iman esaslarına yer verdiği ilk sıralarda Neseffî, daha çok sûfî terminolojiye sadık kalmakta, hadis âlimlerinde de görülebilecek ibadet/amel boyutlarını ifade eden namaz, oruç, hac, zekât vb. ibadet anlamında farz olan ibadatlere yer vermektedir. İman esasları ile ilgili herhangi bir kavrama ise hiç yer vermemektedir. Kendinden önceki tasniflerden haberdar olmasına rağmen böyle bir tercihi metne yansıtmamış olması, Neseffî'nin bu tercihinin arkasındaki gerekçeyi araştırmamızı ve Neseffî buna doğrudan cevap vermediği için bu gerekçeyi bizim tespit etmemizi gerektirmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki Neseffî burada açıkça iman esaslarını bilerek ve bilinçli olarak tercih etmemektedir. Farz ve nafil ibadetleri de aynı şekilde tercih etmektedir. Nitekim

Muhammed Eminof (Taşkent: Daru Camiati Taşkent el-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tibâ'a, 2015), 5a-6b; Neseffî, "Şu'abi'l-iman", 3b-4a.

³³ Tesbih, tecrit, inâbe, tövbe, zühhd, hilm, havf, recâ, hıfz, hevâ, tahmid, senâ, safâ, gaza, oruç, hacc, ihsân, sadaka, dua, sıdk, hayâ, itikâf, hubb, nasihat, vefâ, nedm/nedâmet, ihlâs, şükür, Kur'ân okuma, sabır, tevfiq vb. Neseffî'nin metninde zikrettiği hasletlerin Kuşeyrî'deki yoğunluğu ile ilgili olarak bk. Neseffî, "Şu'abi'l-iman", 3b-4a; Ebü'l-Kâsım Abdilkerîm b. Hevâzin en-Neysâbü'rî el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fi 'ilmi't-Tasavvuf*, thk. Maruf Mustafa Zerik - Ali Abdulhamid Ebü'l-Hayr (Beyrut: Dârü'l-Hayr, 1997), 39-49; Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 185-465.

mümin, Hanefî-Mâtürîdî doktrinde tanımlanması gerekeni zaten ilgili iman esaslarını kabul eden kişiyi ifade için zâtî olarak zorunlu olan şeylerin (iman esaslarının) müminin hasleti olarak zikredilmesi mümkün değildir. Aksi halde zâtî oluşturan unsurlar aynı zamanda birer vasıf, zâta ilişkin birer nitelik olacaktır. Bu ise bir şeyin hem zât hem de sıfat olması anlamına gelir ki aklen muhâl bir durumdur. Dolayısıyla bu tasnifte iman ile ilgili unsurlara yer verilmemesinin açık şekilde Mâtürîdî kelâmî tavrın etkisi altında olduğunu altını çizmeliyiz. Bu kelâmî tavırda belirleyici olan ise imanın hakikatte tasdik olduğu ve imanın artma ve azalma kabul etmeyeceği ilkesidir. Ehl-i hadis açısından ise iman “tasdik, ikrar ve amel” olduğu için ilgili rivayet üç boyutlu inşa edilmiş; öncelikle iman esaslarına yer verilmiştir. Zira onlar açısından da aslında ikrar ve amel, iman esasları sonrası anlam kazanabilecek birer boyuttur.

5. Ömer en-Neseî'nin Gelenekteki Yeri

Ömer en-Neseî'nin *'Akâid* metni, kendisinden sonraki dönemde oldukça rağbet gören eserlerin başında gelmektedir. *'Akâid* metni, şerh ve hâşîye gibi literatürün özel olarak üzerine inşa edildiği bir eserdir. Birçok mütakellim ve sûîî tarafından kendisine itibar edilen bir isim olan Ömer en-Neseî'nin eseri, yine kelâmcılar ve sûîîler tarafından şerh edilmiştir. Osmanlı döneminde ise eserin kimlik belirleyici bir misyona sahip olduğu da müşahede edilmektedir.³⁴ Buna ilaveten Ömer en-Neseî'nin *el-Kand* isimli eserinde yansıttığı bazı sûîî öğeler³⁵ ile tefsirinde sûîîlere yoğun olarak yer vermesi,³⁶ Mâtürîdî geleneğinin sûîîlikle ilişkisi açısından Ömer en-Neseî'yi önemli bir konuma taşımaktadır. Nitekim Ömer en-Neseî, hocası Pezdevî'den sonra Mâtürîdî ulemâ arasında sûîî grupları içeren müstakim bir çalışma telif etmiş olmasıyla muttasıftır.³⁷ Zikredilen bu hususlar, Ömer en-Neseî'nin telif ve tasniflerinin düşünce kültürümüzde ciddi etkiye sahip olmasını etkilemiş ve tetiklemiş sebeplerden bazılarıdır. Nitekim Osmanlı döneminin önemli sûîîlerinden olan ve Kadızâde-Sivâsî çatışmasının sosyolojik etkilerini bizzat yaşayan Karabaş-ı Velî (ö. 1097/1686) de Neseî'nin *'Akâid*'ini şerh ederken Ömer en-Neseî'nin

³⁴ Yunus Öztürk, “Şerh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi”, *Milel Ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2017), 288-311; Mustafa Aykaç, “Osmanlı Kelâmında Mâtürîdîlik Vurgusu: Şerhu'l-'Akâid Haşiyelerindeki Tekvin Tartışmaları Bağlamında Bir İnceleme”, *Kader* 18/1 (Haziran 2020), 5-7.

³⁵ Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî, *el-Kand fî 'ulemâi Semerkand*, thk. Yusuf el-Hâdî (Tahran: Âyine-i Mirâs, 1999), 141.

³⁶ Neseî, *et-Teysir fî't-tefsir*, 2019, 1/231, 232, 239, 284; Neseî, *et-Teysir fî't-tefsir*, 2019, 2/109, 116, 125, 138, vd.

³⁷ Mâtürîdî gelenekteki sûîî kültür hakkında bk. Necdet Tosun, “Mâtürîdiyye Ve Tasavvuf İlişkisi”, *Uluslararası Maturidilik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Sönmez Kutlu (Uluslararası Maturidilik Sempozyumu (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Ankara: Olivin Ofset, 2018), 157-163; Ömer Özgül, “İmam Mâtürîdî'nin Anadolu Tasavvuf Kültürü Üzerindeki Etkileri”, *Diyanet İlmî Dergi (Mâtürîdî Özel Sayısı)* 55/3 (2019), 893-907; Yunus Eraslan-Mahmut Çınar, “Vahiy ve İlham Bağlamında Erken Dönem Hanefî-Mâtürîdî Kelâm Sisteminin Tasavvufla İlişkisi”, *Kader* 17/2 (Aralık 2019), 364; Yunus Eraslan, *Erken Dönemde Hanefî-Maturidi Kelam Sisteminin Tasavvufla İlişkisi* (Gaziantep Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019).

'Akâid'de sûfî itikâdına yönelik işaret ve remzler kullandığını belirterek Neseffî'nin sûfî kimliğine dikkat çekmektedir.³⁸

Ömer en-Neseffî'nin etkisinin izlerini şu'abu'l-îmân rivayeti hakkında geliştirdiği tasnifine yer veren iki müellif üzerinden de tespit edebildik. Bunlardan ilki, Neseffî'nin etkisini sûfî geleneğe de teşmil etmemize imkân tanıyan Osmanlı döneminin en önemli isimlerinden Celveti şeyhi ve müfessir İsmâil Hakkı Bursevî'dir. (ö. 1137/1725) Bursevî İslâm kültür tarihinde özellikle *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* isimli tefsiri ile maruftur. Bursevî'nin Ömer en-Neseffî'nin ilgili rivayete getirdiği yorumu zikrettiği eser de *Rûhu'l-beyân*'dır. Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'daki açıklamaları dikkatle incelendiğinde, Neseffî'nin *Matla'u'n-nucûmu*'ndan değil *et-Teysîr fî't-tefsîr* isimli kapsamlı tefsirinden mülhem olduğu görülmektedir. Bursevî'nin Neseffî'den aktarımında kaynak olarak Ömer en-Neseffî'nin tefsirine işaret etmesi, burada kayda değer bir anlam taşımaktadır. Bursevî gibi etkili bir mutasavvıfın irfânî içeriği baskın olan tefsirinde yine kendisi gibi birçok sûfîye atıf yapan Neseffî'nin tefsirinden ilham alarak ilgili tasnifi olduğu gibi aktarması, Neseffî'nin etkisinin özellikle tefsiri üzerinden de incelenmesi neticesinde önemli sonuçlar doğurabilecek niteliktedir.³⁹ Neseffî'nin tefsirini kaynak olarak kullandığına yönelik verilerden birisi de *Matla'u'n-nucûm*'da zikredilmeyen ancak "ta'zîmu ehli's-sünne" şeklinde tefsirde geçen haslete Bursevî'nin yer vermiş olmasıdır.⁴⁰

Neseffî'nin ilgili tasnifine tefsirinden hareketle atıf yapan isimlerden birisi de *el-Hâvî fî't-tefsîr* isimli kapsamlı tefsirin müellifi Şeyh Abdurrahman'dır. (ö.?) Ancak *el-Hâvî*'deki atfın boyutları incelendiğinde Şeyh Abdurrahman'ın Neseffî'nin tefsirini doğrudan gördüğünü ve ilgili tasnifi oradan aldığını söylemek zordur.⁴¹ Zira *el-Hâvî*'nin ilgili tasnife yer verdiği kısımları Bursevî'den naklettiği dikkat çekmektedir. *el-Hâvî*'nin bunun dışında Bursevî'den daha geniş içerikleri doğrudan naklettiği de görülmektedir. Ayrıca her iki kaynak da Neseffî'den farklı olarak ilgili tasnife Şuara sûresinin tefsirinde yer vermektedir.⁴²

Sonuç

Hanefî-Mâtürîdî ekolün en önemli temsilcilerinden olan Ömer en-Neseffî, mütetekellim, müfessir ve fakih kimlikleri ile tanınmaktadır. Özellikle Taftâzânî'nin şerh yazdığı 'Akâid metni ile İslâm dünyasında şöhret kazanan Neseffî'nin Taftâzânî şerhine

³⁸ Kiyasettin Koçoğlu, "İ'tikâdi Meselelere Tasavvufi Bir Yaklaşım: Karabâş-ı Veli'nin 'Şerh-i Akâid-i Neseffî' Adlı Eseri Bağlamında Bir Değerlendirme", ed. Ali Rafet Özkan (III. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu "Kastamonu'da İlmî Hayat ve Kastamonu Âlimleri", Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2016), 619-629; Öztürk, "Şerh ve Otorite İlişkisi", 290, 294; 'Ali b. Muhammed el-Kastamônî, *Şerhu 'Akâidi'n-Neseffî*, thk. Fatih Kurt (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 7; Fatih Kurt, *Neseffî Akaidi Şerhi (Kelam-Tasavvuf İlişkisi)* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 16.

³⁹ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (Eylül 2011), 373.

⁴⁰ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tefsîru rûhi'l-beyân* (Y.y.: b. y., t.s.), 6/261.

⁴¹ Şeyh Abdurrahman b. Muhammed el-Kammâş, *el-Hâvî fî't-tefsîr* (Y.y.: b. y., t.s.), 29/6405-6406.

⁴² Kammâş, *el-Hâvî fî't-tefsîr*, 29/6401-6405; Bursevî, *Tefsîru rûhi'l-beyân*, 6/260.

birçok âlim şerh ve hâşiye yazmıştır. Osmanlı dönemi Mâtürîdî kimliğinin tahkimi noktasında da Neseffî'nin metninin bir otorite konuma sahip olduğu bilinmektedir.

Neseffî'nin şu'abu'l-îmân rivayetine yaklaşımının incelendiği makalede belirleyici olan iki gelenek tespit edilmiştir. Birinci gelenek rivayete yönelik teorik zemini ilkesel olarak belirleyen Mâtürîdî kelâm geleneğidir. Neseffî burada imanın hakikatte tasdik olduğu ilkesini sürdürüp kendinden öncekilerin "sıfat" teorilerini rivayetin diğer varyantında yer alan "haslet" kavramı üzerinden tasnife taşımıştır. Böylece rivayete özgün bir tasnif geliştirmiş ve Ebu'l-Mu'în en-Neseffî'de ahad haber olduğu gerekçesiyle rivayeti reddetme şeklinde görülen bir sürecin içine de girmemiştir. Başlıktaki iman, İslâm ve haslet kavramları ile Neseffî, ilgili rivayeti ilkesel olarak "mümin ve Müslümanların taşıması gereken özellikler" üzerinden değerlendirmiş; Ehl-i hadis'in imanı cüzlere ayıran yaklaşımından da uzak durmuştur. Bu itibarla hocalarının sıfat açısından imanda artışın mümkün olduğuna dair kanaatlerini Neseffî, sûflerin hal ve makam olarak zikrettiği kavramları haslet üzerinden müminlerin sıfatları olarak düşünerek ilgili rivayete özgün bir model geliştirmiştir.

Teorik zemini kelâm ile kuran Neseffî, bunun pratik kısımlarında ise tasavvuf kültürünü konuya dâhil etmiştir. Bu sebeple Neseffî, şu'abu'l-îmân rivayeti ile ilgili zikrettiği yetmiş dokuz hasletin büyük çoğunluğunda Kuşeyrî ve Sülemî gibi sûflere dayanmıştır. Bu durum Neseffî'nin kimliğinde önemli bir sûfî boyuta işaret etmektedir. Ayrıca Neseffî'nin tefsirinin içeriğindeki nakillerin önemli bir bölümünde yine Kuşeyrî ve Sülemî gibi mutasavvıfların yer alması, Neseffî'nin tefsirinin rivayet alanını tasavvuf kültürü ile de genişlettiğini göstermektedir. Bu sebeple Neseffî'nin, salt Mâtürîdî bir mütakellim olmayıp mutasavvıf kimliğini de içselleştirdiği bu makalenin bir sonucu olarak zikredilmelidir. Bursevî'nin şu'abu'l-îmân rivayetinde Neseffî'ye dayanması, Karabaş-ı Velî'nin de Neseffî 'Akâidi'ni şerh etmesi, Ömer en-Neseffî'nin kendisinden sonraki düşünce tarihinde sûfî müelliflere etki ettiğini ortaya koymaktadır. Bursevî ve Karabaş-ı Velî özelindeki bu bulgular, Neseffî'nin mütakellim-sûfî kimliğinin geleneğe bilindiğine ve belirli bir etki alanına sahip olduğuna işaret sayılabilir.

Netice itibarıyla bu makale, Ömer en-Neseffî'nin şu'abu'l-îmân rivayetine yaptığı özgün "bir tasnifte" mütakellim ve sûfî şeklinde "iki kimliği" mezcettiğini ortaya koyarak Neseffî'nin az bilinen bir yönü olan sûfî kimliğine dikkat çekmiş bulunmaktadır. Ayrıca Ömer en-Neseffî'nin Hanefî-Mâtürîdî geleneğin teorik zeminini ilkesel anlamda muhafaza ettiği, hocaları Pezdevî ve Ebu'l-Mu'în en-Neseffî'nin "sıfat" telakkilerini, "haslet" ile sistemine dercettiği; Ehl-i hadis'in iman, amel ve ahlâk açısından üç boyutlu kurguladığı şu'abu'l-îmân rivayetinin içeriğini "sûfî terminoloji" ile yeniden genişlettiği ve güncellediği makalede tespit edilmiştir. Neseffî ilkesel anlamda Kelâmî teoriye sadık kalmakta, Ehl-i hadis'in modeline alternatif imanın bâblarını hasletler olarak şerh etmekte ve bu şerhin içeriğini ise Sünnî irfânî geleneğe daha çok "sûflerin halleri ve makamları" olarak merkezileştirilen

kavramları öne çıkarmış olmaktadır. Böylece Neseî, şu'abu'l-îmân rivayeti için yapılan tasnifler arasında kelâmî-tasavvufî ortak içeriği geliştirerek geleneğe özgün bir model sunmuştur.

Kaynakça

- Ak, Ahmet. "Ebu'l-Müîn en-Neseî'ye Göre İman-Amel İlişkisi". Dini Araştırmalar 8/24 (Haziran 2006), 245-252.
- Aslantürk, Ayşe Hümeýra. "Neseî, Necmeddin". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 32/571-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aykaç, Mustafa. "Osmanlı Kelâmında Mâtürîdîlik Vurgusu: Şerhu'l-'Aqâid Haşiyelerindeki Tekvin Tartışmaları Bağlamında Bir İnceleme". Kader 18/1 (Haziran 2020), 1-30.
- Bâbertî, Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed el-Haneî el-. Şerhu vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe. thk. Muhammed Subhî el-Âydî-Hamza Muhammed el-Bekrî. Ürdün: Dâru'l-Feth, 2. Basım, 2015.
- Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mir Selim el-Bâbânî el-. Hediyyetü'l-'ârifin esmâu'l-müellifin ve asâru'l-musannifin. İstanbul: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951.
- Barlak, Muzaffer. "İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri". Kelâm Araştırmaları Dergisi 14/2 (2016), 480-508.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseýin b Ali el-. el-Câmi' li-Şuabi'l-iman. thk. Abdulali Abdülhamid Hâmid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Buhârî, Ebû Tayyib Muhammed Sadık Han b. Hasan b. Ali İbn Lütfullah el-Hüseýnî el-. Fethu'l-beyân fi makâsîd'l-Kur'ân. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh el-. el-Câmi'u'l-müsnedi's-sahîh. thk. Muhammed Züheýr b. Nâsır en-Nâsır. Beyrut: Dâru Tavgi'n-Necât, 1422.
- Bursevî, İsmâil Hakki. Tefsîru rûhi'l-beyân. Y.y.: b. y., t.s.
- Çetin, Musa. "İmanın Şubeleri Rivâyetinin Sened ve Metin Açısından Analizi". Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17/2 (2015), 35-73.
- Ebû Hanîfe. el-Âlim ve'l-müteallim (el-Akîde ve 'ilmu'l-keâm içinde). nşr. Zâhid Kevserî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- Ebû Hanîfe. Vasiyyetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fi't-tevhîd (el-Akîde ve 'ilmu'l-keâm içinde). nşr. Zâhid Kevserî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- en-Nedvetül-alemiyye li's-şebâbi'l-İslâmi. el-Mevsûatü'l-müeyyessere fi'l-edyan ve'l-mezahib ve'l-ahzabi'l-muasıra. Y.y.: Dârü'n-Nedve, 1420.

- Eraslan, Yunus. "Erken Dönemde Hanefî-Matürîdî Kelam Sisteminin Tasavvufla İlişkisi". Gaziantep Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Eraslan, Yunus-Çınar, Mahmut. "Vahiy ve İlham Bağlamında Erken Dönem Hanefî-Matürîdî Kelâm Sisteminin Tasavvufla İlişkisi". Kader 17/2 (Aralık 2019), 348-379.
- Erdem, Sabri. "İslam'da İman Esaslarına Farklı Bir Yaklaşım". İslami Araştırmalar Dergisi 13/1 (2000), 27-40.
- Gazzalî, Ebû Hamîd Hucetülislam Muhammed b Muhammed. Kavaidü'l-akaid fi't-tevhîd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi el-Kostantini. Keşfu'z-zunûn. Bağdat: Mektebetü'l-Mesna, 1941.
- Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b Hasen b Muhammed b Halîm Halîmî Cürcânî. el-Minhac fî şuabî'l-îman. thk. Hilmi Muhammed Fûde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Ebü'l-İz, Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Ali b. Muhammed Hanefî Dımaşki. Şerhu'l-Akîdeti't-Tahaviyye. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1413.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Andullah b. Ahmed. Lüm'atü'l-'itikâd. Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kavîni. Sünen-i İbn Mâce. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdusselam Muhammed. el-Îmân. thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Ürdün: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1996.
- İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdusselam Muhammed. Mecmû'u Fetâvâ. Medine: Matbaatü Melik Fahd, 2004.
- Kammâş, Şeyh Abdurrahman b. Muhammed el-. el-Hâvî fi't-tefsîr. Y.y.: b. y., t.s.
- Kasar, Veysel. "Halimi'ye Ait Şuabu'l İman Adlı Eserinde Kelam". Harran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Kastamônî, 'Ali b. Muhammed el-. Şerhu 'Akâidi'n-Neseî. thk. Fatih Kurt. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Kazvîni, Ebû Hafs Siraceddin Ömer b Ali. Muhtasarü Şuabî'l-İman. thk. Abdulkâdir el-Arnâvut. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1985.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza b. Muhammed Râgîb b. Abdulgani ed-Dımeşkî. Mu'cemu'l-müellifin. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, B.y.

- Kettânî, Muhammed Abdulhay b. Abdulkebir ibn Muhammed el-Hüseynî el-İdrîsî el-Ma'rûf bi Abdi'l-Hayy el-. et-Terâtîbu'l-idâriyye. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 2. Basım, B.y.
- Koçoğlu, Kıyasettin. "İ'tikâdi Meselelere Tasavvufi Bir Yaklaşım: Karabâs-ı Veli'nin 'Şerh-i Akâid-i Nesefî' Adlı Eseri Bağlamında Bir Değerlendirme". ed. Ali Rafet Özkan. 619-629. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2016.
- Kurt, Fatih. Nesefî Akaidi Şerhi (Kelam-Tasavvuf İlişkisi). Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 10. Basım, 2019.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdilkerîm b. Hevâzin en-Neysâbûrî el-. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî 'ilmi't-Tasavvuf. thk. Maruf Mustafa Zerik-Ali Abdulhamid Ebû'l-Hayr. Beyrut: Dârü'l-Hayr, 3. Basım, 1997.
- Lâmişî, Ebû's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Hanefî es-Semerkindî el-. Kitâbu't-temhîd li-kaavâ'id-i't-tevhîd. thk. Abdülmecid Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî el-. Te'vilâtü'l-Kur'ân. thk. Muhammed Boynukalın. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Muhammadaminov, Saidakbar A. "Matla' Al-Nujum Wa Majma' Al-'Ulum By Abu Hafs 'Umar Al-Nasafi As A Sample Of Guidance Manual At The Time Of Qarakhanids". Manuscripta Orientalia International Journal For Oriental Manuscript Research 21/2 (2015), 21-30.
- Muhammadaminov, S. "Matla' al-Nujum wa Majma' al-'Ulum by Abu Hafs 'Umar al-Nasafi as a Sample of Guidance Manual at the Time of Qarakhanids". Manuscripta Orientalia, ts. http://manuscripta-orientalia.kunstkamera.ru/archive/2015_02_21/s_muhammadaminov/
- Namlı, Ali. "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 18 (Eylül 2011), 365-385.
- Nesefî, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî. et-Teysir fi't-tefsir. thk. Maher Edîp Habbûş. İstanbul #Beyrût: Darü'l-Lübâb, 2019.
- Nesefî, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî. et-Teysir fi't-tefsir. thk. Maher Edîp Habbûş - Fâdî el-Mağrîbî. İstanbul#Beyrut: Darü'l-Lübâb, 2019.
- Nesefî, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî. et-Teysir fi't-tefsir. thk. Maher Edîp Habbûş - Fâdî el-Mağrîbî. İstanbul#Beyrut: Darü'l-Lübâb, 2019.
- Nesefî, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî. et-Teysir fi't-tefsir. thk. Maher Edîp Habbûş. İstanbul#Beyrut: Darü'l-Lübâb, 2019.

- Neseî, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Haneî. et-Teysir fi't-tefsir. thk. Fâdî el-Mağribî. İstanbul#Beyrut: Darü'l-Lübâb, 2019.
- Neseî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-. Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Neseî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-. Bahru'l-keîâm: Mâtürîdî Kelâmı. çev. Yusuf Arıkaner. thk. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Neseî, Necmeddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-. "Mensûru'l-hitâb fi meşhûri'l-ebvâb". Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm. nşr. Seyyid Ekber Muhammed Eminof. 6b-9b. Taşkent: Daru Camiati Taşkent el-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tibâ'a, 2015.
- Neseî, Necmeddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-. "Tertîbü'l-menâzili'l-muhakkikîn min ehli'l-ma'rifeti fi ta'rifin külli sınıfın minhüm bimâ tahtassu mine's-sıfati". Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm. nşr. Seyyid Ekber Muhammed Eminof. 5a-6b. Taşkent: Daru Camiati Taşkent el-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tibâ'a, 2015.
- Neseî, Necmeddîn Ebû Hafs Ömer en-. "Ta'dâdü'l-hisâl elletî ce'alehâ'n-Nebi aleyhi's-selâm min şu'abi'l-iman ve'l-îmân ve'l-İslâm". Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm. nşr. Seyyid Ekber Muhammed Eminof. 16-17. Taşkent: Daru Camiati Taşkent el-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tibâ'a, 2015.
- Neseî, Necmeddîn Ebû Hafs Ömer en-. "Usûlü'd-dîn 'alâ 'itikâdi'l-mühtedîn". Matla'u'n-nucûm ve mecme'u'l-'ulûm. nşr. Seyyid Ekber Muhammed Eminof. Taşkent: Daru Camiati Taşkent el-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tibâ'a, 2015.
- Neseî, Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-. el-Kand fi 'ulemâi Semerkand. thk. Yusuf el-Hâdî. Tahran: Âyine-i Mîrâs, 1999.
- Neseî, Ömer. "Kitâb fi mezâhibi'l-mutasavvıfa". çev. Süleyman Uludağ. Doğu Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf. 279-284. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Neseî, Ömer. "Kitâbü'n-fi Mezâhibi'l-Mutasavvıfa". çev. Süleyman Uludağ. Diyanet Dergisi 18/3 (1979), 167-173.
- Öngören, Reşat. "Zikir". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 44/409-412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Özgül, Ömer. "İmam Mâtürîdî'nin Anadolu Tasavvuf Kültürü Üzerindeki Etkileri". Diyanet İlmî Dergi (Mâtürîdî Özel Sayısı) 55/3 (2019), 893-907.
- Öztürk, Yunus. "Şerh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi". Mîl ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi 14/1 (2017), 288-311.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b Muhammed b. Hüseyin el-. 'Usûlü'd-din. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2003.

- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin er-. Nihâyetü'l-ukul fi dirâyeti'l-'usûl. thk. Said Abdüllatif Fude. Beyrut: Darü'z-Zehair, 2015.
- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b Mahmûd b Ebî Bekr es-. el-Kifâye fi'l-hidâye. thk. Muhammed Ârûçî. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2014.
- Tirmîzî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk et-. Sünenü't-Tirmîzî. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Mısır: Şirketü Mektebetu ve Matbaatu'l-Albâbî, 1975.
- Tosun, Necdet. "Mâtüridiyye Ve Tasavvuf İlişkisi". Uluslararası Maturidilik Sempozyumu Bildirileri. ed. Sönmez Kutlu. 157-163. Ankara: Olivin Ofset, 2018.
- Üsmendî, Alâüddîn Muhammed b Abdilhâmîd es-Semerkindî el-. Lübâbü'l-kelam. thk. M. Sait Özerverli. İstanbul: İSAM Yayınları, 2005.
- Üşenmez, Emek. "Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2/6 (2009), 682-689.
- Yılmaz, Fatih Mehmet. "Buhârî'nin Kitâbü'l-İmân'ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı-Bedrüddîn el-Aynî Örneği-". Marife Dini Araştırmalar Dergisi 18/2 (2018), 401-437.